

ÍNDEX

Introducció	9
-------------------	---

UNITAT DIDÀCTICA I

Introducció. Fonètica

1. Introducció a la Fonètica i Fonologia	15
2. Vocalisme I: Sistema vocàlic català.....	27
3. Vocalisme II: Accentuació i dièresi	43
4. Consonantisme I.....	53
5. Consonantisme II	65
6. Introducció a la Morfosintaxi.....	75

UNITAT DIDÀCTICA II

Morfosintaxi I

7. El grup nominal. L'article	97
8. El substantiu.....	115
9. L'adjectiu	131
10. Els pronoms personals.....	139
11. Els pronoms relatius i els interrogatius.....	161
12. Altres determinatius.....	173

UNITAT DIDÀCTICA III

Morfosintaxi II

13. La flexió verbal	201
14. Usos dels temps i modes verbals.....	221

15. Els verbs irregulars.....	237
16. Formes perifràstiques	249
17. Formes no personals del verb.....	259
18. L'adverbi.....	275

1

INTRODUCCIÓ A LA FONÈTICA I FONOLOGIA

INSTRUCCIONS PER A L'ESTUDI DEL TEMA

Aquest tema vol ser un recordatori de conceptes bàsics necessaris per afrontar l'estudi dels sons d'una llengua, disciplina no sols pròpia del fonetista o de qui s'ocupa d'alteracions de la capacitat articulatòria o auditiva, sinó imprescindible també per a qui es dedica a l'ensenyament de la lectura i l'escriptura, per a qui treballa en el camp de la dialectologia, i per a qui estudia el català com a segona llengua, en proporcionar-li dades sobre la pronunciació de paraules desconegudes, o per a l'estudiant catalanoparlant que dubta entre la realització fonètica que troba en un diccionari i les realitzacions que com a parlant coneix. També a l'hora d'estudiar, en poesia, la mètrica, necessitem conèixer els fenòmens fonètics propis de la llengua en què està escrita.

En els temes següents, fins al 5 inclòs, pertanyents a aquesta mateixa primera Unitat, exposarem els sons propis del català: els vocàlics en primer lloc; els consonàntics, repartits en dos temes. Donarem unes notes sobre les diferències dialectals a nivell fonètic i tractarem dels fenòmens de contacte de sons dins del mot i en unitats més grans. Com més endavant explicarem, ens servirem de l'Alfabet Fonètic Internacional (AFI) per grafiar els sons.

Existeixen diccionaris que contenen transcripció fonètica de cada una de les seves entrades. En català tenim el *Diccionari ortogràfic i de pronúncia*, J. Bruguera, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1990.

ESQUEMA

Conceptes bàsics:

fonema, so i al·lòfon
 Fonètica i Fonologia
 trets distintius
 neutralització i arxifonema
 la vocal neutra
 síl·laba tònica o accentuada / síl·laba àtona o inaccentuada
 grafia

Alfabet Fonètic Internacional
 Presentació dels fonemes en català

NOTES FONAMENTALS

1. Conceptes bàsics

Abans d'enfrontar-nos a l'enumeració i estudi dels sons de la llengua objecte del nostre estudi, caldrà que recordem uns conceptes previs: **fonema, so i al·lòfon; trets distintius, neutralitzacions.**

Se sol definir el concepte de **fonema** com la unitat lingüística més petita desprovista de significat, però responsable, per commutació, del canvi de significat d'un mot. Així, de l'observació de les paraules *zel* i *cel*, podem deduir que els fonemes inicials /z/ i /s/, escrits *z* i *c* respectivament, són dos fonemes diferents del català. Igualment ho són /m/, /t/, /r/, si mirem les paraules *mel*, *tel*, *rel*. Podem dir que es tracta de dos fonemes diferents si almenys en un context s'oposen, si la presència de l'un o de l'altre comporta un canvi de significat.

Notem que el concepte de fonema és una noció teòrica, matèria d'estudi de la **Fonologia**. La Fonologia haurà de caracteritzar i descriure els fonemes de la llengua, la seva capacitat combinatòria i el seu valor funcional. També haurà de donar explicacions sobre l'evolució del sistema fonològic en el temps (estudi diacrònic) o en l'actualitat (estudi sincrònic).

De fet, però, els fonemes es realitzen a la pràctica en **sons** amb significació lingüística. L'estudi de la manera com es produeixen els sons d'una

llengua és l'objecte de la **Fonètica**. Dintre d'aquesta disciplina, hi ha diverses maneres d'abordar la mateixa matèria d'estudi. Així hi ha la Fonètica articulatòria, la Fonètica acústica, la Fonètica auditiva, segons estudiï la producció del so, les característiques físiques d'aquest so o el fenomen de la recepció, de l'oïda.

En un text com el nostre, de descripció d'una llengua, necessitem informacions de totes dues disciplines. Notem que, si no és en textos molt especialitzats, el genèric «Fonètica» sol englobar els continguts que aquí hem mirat de destriar com a pertanyents a àmbits d'estudi diferents.

Com s'estableixen els fonemes d'una llengua? Hem dit que tots els fonemes de la llengua es realitzen en sons, però no tots els sons tenen la categoria de fonemes.

Prenem com a exemple els fonemes /z/ i /s/, que en català s'oposen pel tret de sonoritat (els casos es podrien multiplicar: *salze, s'alça; casa, caça*). També en castellà existeix un so consonàntic alveolar fricatiu sonor semblant al fonema català (és el so de, per exemple, *mismo*), però el fet que en aquesta llengua no existeixin almenys dos mots que es diferenciïn per la presència d'aquest so fa que no hi tingui la categoria de fonema. És, només, una *variant* fonètica del fricatiu alveolar sord. De les variants fonètiques, se'n diu **al·lòfons**. Són, per exemple, al·lòfons dels fonemes oclusius sonors /b/, /d/, /g/ els sons fricatiu que transcrivim amb les lletres gregues beta, delta i gamma: [β], [δ], [γ]. És el cas que trobem, en posició intervocàlica, a les paraules *roba, badar, groga*.

Els fonemes (més pròpiament, les realitzacions fòniques dels fonemes, els sons) es poden caracteritzar per una sèrie de propietats acústiques que depenen del punt d'articulació, del mode d'articulació, dels òrgans que intervenen en la realització, que es poden reflectir i mesurar amb els mètodes de la fonètica experimental, especialment amb l'Espectrografia. Aquestes propietats, que són sempre de caràcter binari, és a dir, que defineixen per oposició els fonemes d'una llengua, configuren els **trets distintius**. Va ser Jakobson qui, al 1956 amb *Fundamentals of Language*, va exposar definitivament, a partir dels seus treballs previs, la teoria dels trets distintius, i va fixar-ne el nombre en 12. Segons Jakobson, aquests dotze trets haurien de poder identificar qualsevol fonema de qualsevol llengua. Ell mateix, i d'altres autors posteriorment, han ampliat aquest número, que Wheeler concreta, per al català, en 14.

Els trets que proposava Jakobson eren:

1. vocàlic / no vocàlic;
2. consonàntic / no consonàntic;
3. dens / difús;

4. tens / relaxat;
5. sord / sonor;
6. nasal / oral;
7. interrompte / continu;
8. estrident / mat;
9. ejectiu / infraglotal;
10. greu / agut;
11. bemollitzat / no bemollitzat;
12. sostingut / no sostingut.

Tret 1: És un so **vocàlic** aquell en la realització del qual l'aire no troba obstacles en el camí que va de la laringe fins a la boca o el nas.

Tret 2: Si l'aire troba alguna mena d'obstacle en el recorregut que va de la laringe a la cavitat de ressonància, es tracta d'un so **consonàntic**.

Tret 3: Són **densos** els fonemes vocàlics oberts i les consonants velars i palatals; **difusos** les vocals tancades i les consonants labials i dentals.

Tret 4: Són **tenses** les consonants sordes i les vocals en l'articulació de les quals hi ha un desplaçament relatiu de la llengua: [e], [o], [i], [u].

Tret 5: En la producció d'un so **sonor** hi ha una vibració de les cordes vocals (perceptible amb els dits sobre la nou del coll); en un so **sord**, no.

Tret 6: Segons la cavitat de ressonància: en català disposem de sons consonàntics **nasals**, però no hi ha sons vocàlics nasals. En canvi, sí n'hi ha en una llengua com el francès (*champ, bonté*).

Tret 7: Correspon a la divisió entre sons oclusius i africats d'una banda, i fricatiu de l'altra. A més, les vibrants són **interrumpes**, i les líquides **contínues**.

Tret 8: Són **estridents** les consonants fricatives.

Tret 9: Els fonemes del català són tots infraglotals.

Tret 10: Els sons dentals i palatals són **aguts**; **greus**, els labials i velars. Pel que fa a les vocals, només cal seguir els esquemes vocàlics triangulars, que incloem més endavant, d'esquerra a baix i a la dreta, per anar del so més agut [i] al més greu [u].

Trets 11 i 12: Pel que fa al català, no tenim exemples d'aquestes dues últimes oposicions: els fonemes catalans són, o **bemollitzats** (els greus), o **sostinguts** (els aguts).

Així, reprenent l'exemple citat més amunt, la parella de fonemes /s/ i /z/ s'oposen pel tret distintiu sord/sonor, o, el que és el mateix, existeixen en català dos fonemes diferents que caracteritzarem com a fricativa alveolar sorda i fricativa alveolar sonora perquè el tret de sonoritat/no sonoritat determina dues realitzacions fonètiques amb dos referents semàntics diferents.

Però els trets distintius que oposen i diferencien una parella de fonemes no es mantenen en totes les posicions. Quan el tret distintiu que oposa un parell de fonemes desapareix, parlem de **neutralització**. En català tenim un cas freqüent de neutralització consonàntica. Es tracta de les oclusives a final absolut de mot o de síl·laba (sempre que no vagin seguides de consonant sonora). En aquestes condicions, desapareix l'oposició sonor-sord. A final de síl·laba o de mot, a diferència per exemple de l'italià, només es pot realitzar els so oclusiu sord. D'aquesta manera, no distingim el so consonàntic final de paraules com *cub* i *sap*; *sac* i *mag*; *set* i *fred*. La fonologia ens ofereix la noció d'**arxifonema**, escrit així —en el cas dels bilabials—: /P/, que es realitzarà com a [p], oclusiu bilabial sord, per explicar aquesta entitat fonològica, que contindria els trets de dos fonemes que s'oposen per la característica de sord/sonor que no es pot realitzar en aquesta posició. La realització de l'arxifonema /P/ coincideix amb la realització i les característiques d'un dels dos fonemes neutralitzats.

En la posició de final de síl·laba al davant de consonant sorda: *dissabte* i *òptic*, hi ha la mateixa realització de l'arxifonema /P/ en la grafia subratllada. En canvi, com veurem als temes de Consonantisme, el tret de sonoritat en la consonant que segueix —ja sigui en la mateixa paraula o en la immediatament següent— sonoritza l'occlusiu bilabial precedent.

Tenim un altre exemple de neutralització, vocàlica en aquest cas, en català oriental (només en part del baleàric), en la qual l'arxifonema també coincideix amb un dels tres sons: [ɔ], [o] i [u] que es neutralitzen en [u] en passar a síl·laba inaccentuada. Voldríem fer notar que, en aquest text no seguirem, tot i que ens sembla més rigorosa, la distinció proposada per Recasens (1993) entre els conceptes síl·laba tònica/àtona i síl·laba accentuada i no accentuada: Segons Recasens la tonicitat és una característica pertanyent a les síl·labes o als morfemes de la llengua, que després es poden realitzar fonèticament com a accentuats o no accentuats segons els casos: la primera síl·laba de *panet* és fonèticament inaccentuada, i per tant realitzada com a neutra en català central, encara que derivi d'una estructura /pan/ tònica, realitzada com a accentuada en el monosíl·lab *pa* [pa]. Per comoditat, per seguir el criteri d'un bon nombre de textos també de fonètica, i per les característiques d'aquest nostre text, considerarem sinònims els conceptes de síl·laba **tònica** i síl·laba **accentuada**, i de síl·laba **àtona** o **inaccentuada**. (No cal dir que, quan parlem de síl·laba accentuada o tònica, no volem dir «síl·laba accentuada gràficament», sinó allà on recau l'accent principal de la paraula.)

Així, continuant amb el primer exemple de neutralització vocàlica, tindriem:

síl·laba tònica o accentuada	síl·laba àtona o inaccentuada
<i>rossa</i> [o]	<i>rosseta</i> [u]
<i>russa</i> [u]	<i>russeta</i> [u]
<i>rosa</i> [ɔ]	<i>roseta</i> [u]

Un altre cas, potser el cas de neutralització més conegut, és el que dóna lloc, a partir de [a], [e] i [ɛ] a l'anomenada vocal neutra, escrita com a arxifonema /V/, i com a so [ə].

síl·laba tònica	síl·laba àtona
<i>Pau</i> (nom propi) [a]	<i>Pauet</i> [ə]
<i>peu</i> [ɛ]	<i>peuet</i> [ə]

D'aquest fenomen fonètic es deriva, per als parlants de les zones que «neutralitzen» (català oriental), un problema ortogràfic, fàcil de resoldre quan es pot recórrer a l'arrel tònica i, en d'altres ocasions, amb l'ajut de normes ortogràfiques que es refereixen als casos més freqüents: vocal neutra com a indicador de gènere, com a marca de plural, vocal neutra als verbs. Finalment, les gramàtiques solen oferir una llista de paraules de vocabulari bàsic d'extensió limitada respecte a les quals no es pot aplicar cap norma ortogràfica, especialment quan l'escriptura de la *a* o de la *e* no coincideixen en català i en castellà (*assemblea, emparar, assassí, vernís...*).

2. Entitat de la vocal neutra

En parlar de la vocal neutra, no podem deixar de recordar que, almenys en el passat, l'entitat fonemàtica de la vocal neutra ha estat molt discutida, des dels treballs d'Alarcos Llorach, passant per Badia i Cerdà: es tracta d'un fonema o d'una variant? Nosaltres ens limitarem a exposar, breument, el problema.

Tal com hem vist, és clar que, en català central, la distribució de /a/, /ɛ/, /e/ per una banda, i de la vocal neutra per l'altra, és complementària: mai no poden aparèixer en els mateixos contextos: en síl·laba accentuada podem trobar-hi els tres primers fonemes (*pa, ral, fresca, mes*) que, en passar a situar-se en síl·laba inaccentuada, es **neutralitzaran** en un de sol, la vocal neutra: *panet, panificar, panellet; ralet; fresqueta, frescor, refrescar; mesada*). Podríem dir que, a la primera síl·laba de *panet, panifica, panellet*, hi ha un so de vocal neutra encara que, subjacent, hi sabem un fonema /a/ que constitueix l'arrel comuna a tota aquesta família de paraules: /pan/.

En el cas dels monosíl·labs sembla evident que la vocal neutra hi té un valor significatiu: Observem les sèries *que/què, ca; -te/te, té; -se/sé, sa; se'l/sal, cel; les/las*. El primer element de les sèries és morfològicament: una conjunció (*que*), un pronom feble (*se, se'l*), un article (*les*). El segon —i tercer— és un substantiu, un adjectiu o una forma verbal.

És fàcil de deduir que, donada la distribució complementària de la vocal neutra respecte a les neutralitzades, es pot discutir que es tracti d'un fonema. Si aplicàvem la tercera de les quatre regles que Trubekoj als *Principis de Fonologia* (1939) formulava dient que dos sons que mai no es poden presentar en el mateix context són dos al·lòfons, i no dos fonemes diferents, arribaríem en aquesta conclusió. En canvi, és també clara la funció distintiva que té en els monosíl·labs, i aquest és l'element adduïble per defensar la tesi oposada.

Observem com l'argument de la distribució complementària no seria vàlid, en (gran part de) el dialecte balear, en què la vocal neutra es dona també en síl·laba accentuada: *fresc, fresca*. Observem com les dues vocals de l'exemple son neutres, una en síl·laba tònica i l'altra en síl·laba àtona: [fróskə]. Creiem que es pot afirmar que, per a les generacions que aquests últims anys s'enfronten a l'estudi del català, el tema de la categoria fonètica de la neutra ha deixat de ser prioritari. Deixem-lo, doncs, als especialistes. Qui en vulgui fer un seguiment guiat, pot dirigir-se a Romeu (1983).

I finalment, ens queda per definir el concepte de grafia: quan traslladem els sons a l'escriptura ens valem de lletres, de **grafies**. Naturalment, la relació entre so i grafia no és, en cap llengua, i tampoc en el català, unívoca: a un so pot correspondre-li més d'una grafia, una mateixa grafia pot ser expressió de més d'un so. Així mateix, tenim una lletra que no representa cap so en cap dialecte del català, la *h*, i lletres que en determinades posicions no transcriuen cap so: per exemple, en dialecte central, la *p* i la *b* de grups consonàntics a final de mot: *camp, tomb, romb, amb*. Aquesta relació entre so i grafia és la responsable de les dificultats ortogràfiques dels aprenents de llengües estrangeres. El català es troba, en aquest cas, a mig camí entre el castellà, que s'acosta més a l'equivalència un so-una grafia, i, per exemple, l'anglès, més lluny d'aquesta, sempre relativa, aproximació.

3. Alfabet Fonètic Internacional (AFI)

Donada aquesta relació so-grafia, és útil de disposar d'un sistema de representació, diferent de l'ortogràfic, que permeti transcriure els sons de qualsevol llengua, de manera que puguin ser llegits fins per qui no hi està familiaritzat. En el nostre text, per a la transcripció dels sons (fonemes i al·lòfons) del català, seguirem l'Alfabet Fonètic Internacional (AFI), tal com

ha estat adaptat en els treballs de fonètica catalana, advertint que en altres textos de filologia s'hi pot trobar un altre alfabet, l'anomenat Romànic. Hem d'advertir també que, en la transcripció d'alguns fonemes, hi pot haver algunes variacions d'un autor a un altre. Mirarem de comentar-ne, quan ens hi referim especialment, els casos més usuals.

3.1. Presentació dels fonemes en català en relació amb els sons i les grafies corresponents

En aquest primer tema, i sent una primera aproximació a l'argument, presentarem només els fonemes, i de moment no els al·lòfons, que presentarem en els temes corresponents respectivament a Vocalisme (2) i a Consonantisme I (4). Noteu com hem inclòs, a la llista dels fonemes vocàlics, la vocal neutra, amb la qual cosa, ens resulta un nombre de 8 fonemes.

3.1.1. Fonemes vocàlics

fonema	so	grafia	exemples
/a/	[a]	a	pa, ànec, esmorzar
/ɛ/	[ɛ]	e	te, hem, després
/e/	[e]	e	més, darrera, també
/i/	[i]	i	vinc, dedicat, verí, veïna
/o/	[ɔ]	o	roc, ou, hora, però, manicomi
/o/	[o]	o	sóc, torró
/u/	[u]	o, u	ruc, morir, algú, camioner, saüc
/ə/	[ə]	a, e	del, rodes, segar, meravelles; (en baleàric: mel, fresca)

3.1.2. Fonemes consonàntics

Quant als consonàntics, en tenim un nombre de 21. Nosaltres hi incloem, precedit d'un asterisc, el labiodental fricatiu sonor [v], desaparegut i substituït per [b] en gran part del domini lingüístic. Per aquest motiu, alguns autors no el fan aparèixer en la llista de fonemes del català. També

els consonàntics [y] i [w], que s'escriuen *i* i *u*, respectivament, i que haurem de tractar en el Vocalisme en parlar dels diftongs. No considerem fonemes els anomenats grups africats, que afegim, però, a continuació, per tal com molts autors els hi consideren. Vegeu com Badia considera com a tals tres dels quatre: [dz], [dʒ] i [tʃ], i en dóna les raons (pàgina 134 de la *Gramàtica*, 1994), mentre que considera [ts] com a compost de dos fonemes. Alarcos en donava 18 (sense el labiodental i sense [y] i [w]).

Recordem que no hi figuren els al·lòfons.

fonema	so	grafia	exemples
/b/	[b]	b, *v	banda, canviar
/d/	[d]	d	didal, càndid
/g/	[g]	g, gu	gat, guerra, enganyar
/p/	[p]	p, b	poma, imperi, tap, cub, estrep
/t/	[t]	t, d	tomàquet, santa, acabat, fred
/k/	[k]	c, g, qu, q, k	mosca, mag, sac, qüestió, quan, kurd
/v/	*[v]	*v	València, canviar
/f/	[f]	f	fàcil, buf, afecte
/z/	[z]	s, z	zona, esmorzar, ase
/s/	[s]	s, c, ss, ç	silenci, ossos, dolç, més, dolçor
/ʒ/	[ʒ]	g, j	gerani, menjar, Joan
/ʃ/	[ʃ]	x, ix	xaval, bruixa, rauxa, moix
/m/	[m]	m	mal, impossible, crim
/n/	[n]	n	niu, indi
/ɲ/	[ɲ]	ny	nyanyo
/l/	[l]	l	lògica, fals, ala
/λ/	[λ]	ll	llibre, millor, cordill
/r/	[r]	r	cera, cendra
/rr/	[r]	r, rr	rosa, morro
/w/	[w]	u	cauen, seuen
/y/	[y]	i	iogurt, noia